

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

**МИЛЛИЙ ҒОЯ, МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ ВА ҲУҚУҚ
ТАЪЛИМИ КАФЕДРАСИ**

НОРМАТОВА ДИЛДОР ЭСОНАЛИЕВНА

**“АХЛОҚИЙ МЕРОС ВА
ИЖТИМОИЙ РАВНАҚ
ДИАЛЕКТИКАСИ”**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ КЎРСАТМА

ФАРҒОНА-2014

**Муаллиф ва тўпловчи: фалсафа фанлари номзоди, Норматова
Дилдор Эсоналиевна**

**Масъул мухаррир: фалсафа фанлари доктори, профессор
Т.Абдуллаев**

**Такризчилар: И.Арзиматова - фалсафа фанлари номзоди,
Б.Толипов - ТАТУФФ маънавий-маърифий ишлар бўйича директор
ўринбосари фалсафа фанлари номзоди, доцент.**

Ахлоқ – инсоннинг меҳнатда, турмушда, сиёсат ва фанда, оилавий муносабатларида, шахсий ҳаётида, ижтимоий гуруҳларда амал қиладиган хулқ-атвори ва онгини тартибга солиб турувчи мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Ахлоқ тамойиллари умуминсоний аҳамиятга эга бўлиб, барча кишиларга таалукли, айтиб бериш вақтида инсон борлигининг чуқур ижтимоий тарихий шарт-шароитларини акс эттиради. Ахлоқ ижтимоий ҳаётга нисбатан қарашларнинг бир бутун тизимини акс эттиради ва ўзида жамият, инсон, тарих ва уларнинг моҳияти ҳақидаги тушунчаларни қамраб олади.

Ушбу ўқув-услубий кўрсатма “Маънавият асослари ва диншунослик”, “Фалсафа”, “Этика”, “Эстетика”, “Мантиқ” каби фанларни ўқитишда ҳамда илмий тадқиқотчилар, магистр ва талабалар, шунингдек, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ўқув-услубий кўрсатма Фарғона давлат университети Илмий Кенгашининг 2015 йил 30-январдаги 4-сонли йиғилишида нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида босиб ўтган зафарли йўли, бекиёс улкан ютуқлари халқимизнинг минг йиллик тарихининг қонуний маҳсулидир. Ушбу тарихий ҳақиқатни Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўз асарлари, нутқлари ва ёшлар билан учрашувларида такрор ва такрор таъкидлаб ўтади. “Шуни мамнуният билан қайд этиш лозимки, эзгу фазилат ва интилишлар халқимизнинг қон-қони ва суяк-суягига сингиб кетган, – дейди Президентимиз, – Унинг табиатига хос бўлган юксак маънавият неча асрларки бизни не-не бало-қазолардан, тўфон ва бўронлардан соғ-омон асраб келмоқда. Ҳар қандай босқин ва истилоларга қарамасдан, ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам ота-боболаримиз ўзлигини йўқотмасдан, маънавият ҳаёт мезонлари, одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилиб, комиллик сари интилиб яшагани бугун ҳам барчамизга ибрат бўлиб, куч-қувват бағишлаб келмоқда.”¹

Халқимизнинг табиатидаги юксак маънавият, одоб-ахлоқ мезонлари унинг ғоят бой инсонийлиги, ҳаётий тажриба ва чуқур фалсафий тафаккур билан суғорилган ахлоқий меросида мужассамлашган. Зеро, тадқиқотчи олимлар қайд этганларидек, Ўрта Осиё тарихида ўз асарлари, фалсафий трактатларида ахлоқ муаммоларига тўхталмаган биронта ҳам табиатшунос, файласуф, санъаткор, тарихчи, шоир ёки адабиётчини топиш қийин².

Ахлоқий меросимизни, уни сарчашмаларини ўрганиш, уларни фалсафий таҳлил қилиш, ахлоқ халқимизнинг маънавияти, ақл-заковати, ҳаётий турмуш тарзини ўзаги бўлиб келганлигини ўсиб келаётган авлодга етказиш, “Ахлоқ – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани”³ эканлигини аждодларимизнинг ўлмас фалсафий мероси асосида тушунтириш фалсафа тарихининг муҳим мавзуси бўлиб турибди.

Мавзусининг долзарблиги қуйидаги омиллар билан белгиланади:

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият- енгилмас қус.Т.: Маънавият 2008 йил

² И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари.Т.: 1995, 53-бет.

биринчидан, халқимизнинг етук инсон тарбиясига бағишланган ахлоқий мероси тарихини фалсафий таҳлил қилиш, илмий-амалий аҳамиятини ёритиш, баркамол авлод ва шахс маънавиятини шакллантиришдаги ўрни ва роли беқиёс эканлиги;

иккинчидан, аждодларимизнинг ахлоқ ва ахлоқийлик ҳақидаги таълимот ва қарашларининг йиғиндиси ахлоқий мероснинг яхлит тарихий-фалсафий фаннинг таркибий қисми, илмий-назарий соҳаси эканлиги;

учинчидан, мамлакатимизда маънавий юксалиш суръатлари ошиб бораётган, кадриятлар тизими алмашинаётган, миллий ўзликни англаш, маънавий кадриятларимизни асраб-авайлаш муҳим аҳамият касб этаётган ҳозирги шароитда миллий ахлоқий мерос билан умумбашарий ахлоқий мероснинг уйғунлашуви жараёнининг ўзига хос хусусиятларини фалсафа тарихи ҳамда ахлоқшунослик фанлари нуқтаи-назаридан таҳлил қилишнинг муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этиши;

тўртинчидан, ахлоқий мерос тамойиллари тарихий даврлар силсиласида такомиллашиб борганлиги, ахлоқий мероснинг хусусиятлари, илғор ва консерватив ғояларнинг кураши, ахлоқий ғоялар хилма-хиллиги сингари масалаларни тарихийлик ва ворисийлик тамойиллари асосида ўрганишнинг зарурлиги;

бешинчидан, ахлоқий меросни илмий-фалсафий жиҳатдан тадқиқ этишнинг, миллий ғоя моҳиятини халқимиз, айниқса ёшлар онгига сингдириш, худбинлик, шахсиятпараслик, лоқайдлик каби иллатлардан халос этиш борасида олиб бориладиган маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этиши;

олтинчидан, Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихининг муҳим қисми бўлган, инсонпарварлик, адолатпарварлик, диний ва миллий бағрикенглик, маърифатпарварлик каби умуминсоний ғоялар билан суғорилган ахлоқий мерос Ўзбекистонда яшовчи барча халқ, миллат, элат, ижтимоий қатлам ва дин вакилларини тинч ва тотув яшашига кўмаклашиши,

диний мутаассиблик, экстремизмга қарши курашда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши.

Яқин ўтмишда ҳукмронлик қилган марксистик методология миллий маданий меросни, шу жумладан унинг таркибий қисми бўлган ахлоқий меросни ҳолисона илмий тадқиқ этиш имконини бермас, бунга тўсқинлик қилиб, тарихий илдизлари сохталаштирилиб, бир ёқлама талқин этилар эди. Республикамиз файласуф олимлари И.М.Мўминов¹, В.Й.Зоҳидов², М.М.Хайруллаев³, Х.Алиқулов, А.Шарипов, Х.Шайхова. Марказий Осиё халқлари маънавий меросидаги ахлоқий таълимотлар, улардаги инсонпарварлик, адолатпарварлик, халқаро дўстлик ғояларининг умумбашарий аҳамияти ҳақида дадил хулосалар чиқарилган тадқиқотларни амалга оширдилар.

Мустақиллик йилларида республикамиз файласуфлари, хусусан Э.Юсупов, Й.Жумабобоев, Н.Комилов, Қ.Назаров, Х.Шайхова, Б.Очиловалар томонидан тадқиқ қилинаётган мавзунинг айрим масалаларини миллий ғоя ва мустақиллик мафкураси тамойиллари асосида ёритилган қатор тадқиқотлар амалга оширилди¹. М.Жакбаров, З.Тўлаганов. Ш.Бобожоновалар томонидан докторлик ва номзодлик диссертациялари ёқланди². Тадқиқ қилинаётган мавзунинг айрим масалалари бир неча хорижий тадқиқотчилар томонидан ҳам у ёки бу даражада ёритилган. Чунончи, Л.М.Лопатин,

¹ Мўминов И.М. Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари. Танланган асарлар. I том. Т.: “Фан”, 1975

² Зоҳидов В.Ю. Миридей и образов Алишера Наваи. Т.: 1961; Зоҳидов В.Й. Улуғ шоир ижодининг қалби. Т.: 1975

³ Хайруллаев М.М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. Т.: “Фан”, 1967; Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: “Фан”, 1972; Хайруллаев М.М., Шораҳмедов Д.Маданият ва мерос. Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Т.: 1973; Алиқулов Х. Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. Т.: “Фан” 1979; Алиқулов Х. Взаимовлияние и развитие общественной мысли в Средней Азии и Хорасане в XIV-XV вв. Автореферат на соискание доктора философских наук. Т.: 1984., Алиқулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана; Шарипов А.Д. Великий мыслитель Беруни. Т.: «Фан», 1972; Шайхова Х. Маънавий ҳаёт ва ахлоқ. Т.: “Фан” 1978.

¹ Юсупов Э. Қадриятлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни. Т.: 1996; Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб, Т.: Ёзувчи, 1996 Жумабобоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т.: 1997; Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. Т.: 1992; Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т.: Маънавият. 1999; Очилова Б. Шахс маънавий камолотида ихлосмандлик ва ибрат бирлиги. Т.: 2004;

² Жакбаров М. Проблемы социального идеала и современной личности в философской мысли Мавераннахра IX-XX вв. Автореф. дис. на соиск. док. филос. наук. Т.: 2000; Туляганов З. Проблемы морали и этические аспекты науки в трудах Абу Райхана Беруни. Авт. на соиск. уч. степени канд. филос. наук. 1992;

Р.В.Петропавловский., И.Т.Фролов, Савантер Фернандо, Хабермас Юрген, К.Поппер, Ф.А.Хайек.³

Мазкур тадқиқотларда ахлоқий мероснинг фалсафий-аксиологик масалалари, унинг умумназарий ва методологик жиҳатлари таҳлил қилинган. Улуғ аждодларимизнинг инсонпарварлик, адолатпарварлик, бағрикенглик, маърифатпарварлик туйғулари билан йўғрилган ахлоқий ғоялари ва карашларининг умумжаҳон маънавий кадриятлари ривож тарихида тутган ўринларига атрофлича баҳо берилган. Лекин фалсафий адабиётимизда ана шу тадқиқотларни илмий таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида “ахлоқий мерос” тушунчасининг ахлоқшунослик категорияси сифатидаги моҳиятини ёритиш, унинг жамиятимиз ҳаётини янгилаш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш, шахс маънавий юксалишидаги тутган ўрнини ёритиб беришнинг назарий масалаларига бағишланган алоҳида тадқиқот яратилган эмас. Ушбу ўқув-услубий кўрсатмада мазкур масаларни имкон қадар ёритишга ҳаракат қилинди.

Ўқув-услубий кўрсатманинг асосий мақсади – ахлоқий мероснинг жамият маънавий ҳаётини юксалтириш ва баркамол инсон шахсини шакллантиришнинг муҳим омили сифатидаги мазмун-моҳияти, ахлоқий мерос ва ижтимоий раванқ диалектикаси ҳамда унинг аҳамиятини тарихий-фалсафий таҳлил қилишдан иборат.

Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда қуйидаги вазифалар қўйилди:

- “ахлоқий мерос” тушунчасига илмий аниқлик киритиш, уни ахлоқшунослик категорияси сифатида талқин этиш ва моҳиятини ёритиш;
- ахлоқий меросни назарий-фалсафий тадқиқ этишнинг методологик тамойилларини ойдинлаштириш;
- ахлоқ ва ижтимоий онгни ўзаро диалектикасини таҳлил қилиш;

³ Лопатин Л.М. Статьи по этике. СПб наука, 2004; Петропавловский Р.В. Диалектики прогресса и ее проявление в нравственности .М.Наука,1978; Фролов И.Т. Перспектива человека. М. 1979; Савантер Фернандо. Беседк об этике. (Свобода – делай что хочешь) В.кн.Для внеклассного чтения.М.2000; Хабермас Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие. // Пер.с нем.СПб.Наука.2000; Попер К. Отркое общество и его враги. т.І. М.1999; Хайек Ф,А. Пагубная самонадеянность. М.Новости.1992

- Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий фикр тарихидаги ахлоқий мерос ривожининг асосий йўналишлари ва тарихий босқичларини кўрсатиб бериш;
- Шўролар даврида ахлоқий меросга бўлган муносабатнинг назарий, ғоявий ва ахлоқий-тарбиявий зарарини ёритиш;
- ахлоқий меросдаги миллийлик ва умуминсонийлик диалектикасини таҳлил қилиш;
- ахлоқий меросни ўрганишнинг концептуал масалаларини белгилаш;
- ахлоқий мероснинг жамият ва шахс маънавий юксалишидаги аҳамиятини кўрсатиш.

Мавзунинг объекти – Маънавий мерос ва унинг таркибида ахлоқий кадриятларнинг тутган ўрни ташкил этади.

Мавзу предмети – Ахлоқий мероснинг шахс маънавий шаклланишига таъсирини ўзига хос хусусиятларини таҳлил этишдан иборат.

Мавзу методлари: ишга тарихийлик, тизимийлик, мантиқийлик, ворисийлик, қиёслаш, кузатиш каби методлар тадбиқ этилди.

Мавзунинг гипотезаси: тадқиқотнинг илмий фарази шунда кўзга ташланадики, ахлоқий мерос маънавиятнинг муҳим соҳаси сифатида баркамол авлодни тарбиялашда муҳим омил ролини бажаради, айни пайтда ундан ворисийлик қонуниятидан ижодий фойдаланиш миллий мустақилликнинг маънавий асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ўқув-услугий кўрсатмадан кутилаётган натижалар:

Биринчидан, “ахлоқий мерос” фалсафа, шунингдек ахлоқшунослик категорияси алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида таҳлил қилинмаган;

Иккинчидан, ҳозиргача ахлоқий мероснинг баркамол инсонни шакллантиришдаги аҳамияти алоҳида бир мавзу сифатида яхлит ҳолда олинмаган ва ёритилмаган;

Учинчидан, ахлоқий мероснинг ижтимоий онг шаклларига таъсирининг ҳозирги давр учун ижтимоий, маънавий ва ғоявий аҳамиятининг таҳлили маълум илмий қимматга эгаллиги;

Тўртинчидан, ахлоқий мерос барча замонларда ҳам шахсни вояга етиши ва камол топишининг энг муҳим воситаси ва манбаи бўлиб келганлигини, шу маънода бу маънавий-тарихий хазина шахсининг маънавий юксалишининг муҳим шарти ва омили эканлиги.

Ўқув-услугий кўрсатманинг илмий янгиликлари. Қуйидагилардан иборат:

- ахлоқий мерос маънавий мероснинг таркибий қисми, кадрият ва маънавий тизимнинг муҳим унсури масаласи янгича методологик ёндошув замирида тадқиқ этилди;

- Ахлоқ ва ижтимоий онг шакллари тарихий ривожланиш жараёнида бир-бирларига таъсири, уйғун тараққий этиш диалектикаси ёритиб берилди;

- Марказий Осиё мутафаккирлари ахлоқий қарашларининг баркамол инсон шахсини шакллантиришдаги тарихий ўрни, уларни баркамол авлодни шакллантиришдаги аҳамияти таҳлил қилинди;

- Шахс ва ахлоқ тушунчаларининг фалсафий моҳиятини тадқиқ этиш давомида ахлоқий меросни бугунги кунда шахс маънавиятини юксалишидаги ўрни ва роли тадқиқ этилди;

- Марксистик методологиянинг зарарли оқибатлари очиб берилди. Ахлоқий мерос ва баркамол инсонни тарбиялаш масалаларининг Президент И.А.Каримов асарларида кўрсатилган назарий ва амалий масалалари таҳлил қилинди.

Ўқув-услугий кўрсатманинг назарий аҳамияти. Ахлоқий мероснинг шахс маънавий юксалишидаги ўрнини илмий-фалсафий таҳлил қилиш, миллий ғоя ва мустақиллик мафкурасини янада бойитиш, унинг маънавий ва ғоявий манбаларини аниқлашга ёрдам беради. Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикр тарихининг маънавий-ахлоқий кадрият сифатидаги моҳиятини аниқлашга хизмат қилади. Баркамол шахс тарбиясини шакллантириш ва амалга оширишнинг илмий-услугий масалаларига оид яхлит илмий-амалий дастурни ишлаб чиқишга маълум даражада хизмат

килади. Тадқиқотда қилинган назарий хулосалардан маданий-маърифий ишларда ва маънавий-ахлоқий тарбия тизимида фойдаланиш мумкин.

Ўқув-услубий кўрсатманинг амалий аҳамияти оммавий-ахборот воситалари, таълим-тарбия муассасаларининг маънавий-ахлоқий тарбия борасидаги олиб бориладиган тарғибот ва ташвиқот ишларини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишда хизмат қилади. Шунингдек, ўқув-услубий кўрсатмада ёритилган масалалар ҳақидаги маълумотлардан, қилинган илмий хулосалардан ахлоқшунослик, маданиятшунослик, миллий ғоя, аксиология фанлари бўйича маъруза матнлари тайёрлашда, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратишда фойдаланиш мумкин.

Ўқув-услубий кўрсатманинг назарий ва методологик асослари. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг асарларида, турли анжуманларда сўзлаган нутқларида, оммавий ахборот воситалари мухбирлари саволларига берган жавобларида ўтмишда диёримиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирлар, муҳаддис ва мутасаввифларнинг бизга қолдирган маънавий мероси, ахлоқий қарашларининг миллий ғоя ва баркамол авлод шакллантириш дастурини яратишнинг тарихий-ғоявий асоси бўлиб хизмат қилиши ҳақидаги кўрсатмалари ва таъкидлари тадқиқотнинг назарий ва методологик асослари бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, ўзбек ва хорижий олимлар тадқиқотларида ахлоқий мерос, унинг моҳияти ва шахс маънавий юксалишида тутган ўрни ҳақида илгари сурилган фикрлар ва хулосалардан тадқиқотни баъзи муаммоли масалаларини асослашда фойдаланилди.

Ўқув-услубий кўрсатмани тайёрлаш жараёнида объективлик, аниқлик, мантиқийлик, тарихийлик ва ворисийлик, анализ ва синтез, умумлаштириш, мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция каби илмий билиш усулларида фойдаланилди.

Ўқув-услубий кўрсатманинг манбалари. Мавзуни ёритишда Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти куриш

жараёнида маънавий-маданий ҳаётни ислоҳ қилишга қаратилган ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган ҳужжат ва қонунлар, Президент И.А.Каримовнинг асарлари асосий манба бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, диёримизда етишиб чиққан улуғ аллома, мутафаккир ва мутасаввифларнинг ўзбек тилида нашр қилинган асарларидаги ахлоқий қарашлари, Қуръони Карим ва Ҳадислардаги маънавий-ахлоқий ғоялар ҳамда улар ҳақида олимларимиз тадқиқотларида чиқарилган илмий-назарий хулосалар ҳам ўқув-услубий кўрсатма манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди.

АХЛОҚИЙ МЕРОС ВА ИЖТИМОЙ РАВНАҚ ДИАЛЕКТИКАСИ

Юқорида айтиб ўтилганидек ахлоқ инсоннинг меҳнатда, турмушда, сиёсат ва фанда, оилавий муносабатларида, шахсий ҳаётида, ижтимоий гуруҳларда амал қиладиган хулқ-атвори ва онгини тартибга солиб турувчи мураккаб ижтимоий ходисадир. Ахлоқ тамойиллари умуминсоний аҳамиятга эга бўлиб, барча кишиларга тааллуқли, айтиб бир вақтда инсон борлигининг чуқур ижтимоий тарихий шарт-шароитларини акс эттиради. Ахлоқ ижтимоий ҳаётга нисбатан қарашларнинг бир бутун тизимини акс эттиради ва ўзида жамият, инсон, тарих ва уларнинг моҳияти ҳақидаги тушунчаларни қамраб олади. Шу маънода, ахлоқнинг ижтимоий-фалсафий моҳиятини илмий таҳлил этиш диққатга сазовор мавзу бўла олади.

Ахлоқ ва ижтимоий равнақ ҳамда уларнинг ўзаро диалектик алоқадорлиги масаласи жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида фалсафанинг муҳим мавзуларидан бири бўлиб келган. У жамият тараққиёти билан узвий ривожланади ва муайян жамият аъзоларига баҳо беради.

Ахлоқ ижтимоий равнақнинг таркибий қисмидир. Агар жамиятда иқтисод, сиёсат ва маънавиятда ўзгаришлар рўй берса, кишиларнинг ахлоқий қарашларида ҳам ўзгаришлар юз беради. Бу ҳол, айтилса, бир тузумнинг иккинчи тузум билан алмашинуви даврида содир бўлади. Ижтимоий тарққиёт ахлоқий тараққиёт учун асос бўлиб хизмат қилади.

Шўролар даврида чоп этилган адабиётларда асосан ахлоқий тараққиёт синфийлик билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган. Ахлоққа синфийлик нуқтаи назардан ёндошув ахлоқ тарихи бўйича тадқиқотларнинг ўзагини ташкил этган. Р.В.Петропавловскийнинг фикрига кўра, синф жамиятда ёки муайян тузумда қандай бўлса, ахлоқ ҳам шундай бўлади. "...агар, – деб хулоса қилади олим, – синф, яъни, унинг фаолияти жамиятни юқори тарихий босқичга кўтарса, унда ўша синфнинг манфаатини акс эттирувчи ахлоқ ҳам илғор бўлади. Агар синф реакцион бўлса, умуман олганда, унинг ахлоқи ҳам реакцион бўлиб, ахлоқий равнақ учун тўғаноқ хизматини ўтайди"¹. Лекин,

¹ Петропавловский Р.В. Диалектика прогресса и её проявление в нравственности. -М., Наука, 1978. С 140

иккинчи томондан Р.В.Петропавловскийнинг айтишича, мутлақ реакцион бўлган ва ахлоқий тараққиёт учун мутлақ ҳеч нарса бермаган, илғор бўлмаган синф тарихда топилмайди². Файласуф ахлоқий равангда умуминсонийликнинг ўрни беқиёс эканлигини инкор қилмаган ҳолда, ахлоқдаги бутун ижобий ходисаларни умуминсонийликка нисбат берилишига қарши чиқади. Боз устига бу китобнинг муаллифи ахлоқий раванқ бу – умуминсоний элементларнинг ахлоқда кўпайиб боришидир, деган фикрларга қўшилмайди³. Бу шуни кўрсатадики, – ўша даврда ҳам ахлоқий тараққиётни умуминсонийликка боғлаб тушунтирган олимлар ҳам бўлган. Аслини олганда ахлоқдаги тараққиёт умуминсоний қадриятлар, инсопарварлик ва адолатпарварлик ғояларини секин-аста, куйидан юқорига қараб, диалектик равишда кўпайиб бориши билан белгиланади.

Жамият тараққиётининг муҳим мезонларидан бири – унинг ахлоқий жиҳатдан етуклигидир. Ахлоқий етукликнинг кўрсаткичлари жамиятнинг ахлоқий бирликка эришганлигида, одамларнинг ҳаётий фаолиятида ахлоқий асосларнинг ўсиб боришида, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан ўзаро ахлоқий муносабатларнинг янги йўналишларининг вужудга келишида жамият ҳаётидаги воқеа ва ходисаларни ахлоқий жиҳатдан баҳолашнинг ўрни ва ролининг ортиб боришида, ахлоқий билимлар савиясининг юксалишида ва бошқаларда намоён бўлади. Кўриниб турибдики, инсоннинг ахлоқий қадриятлари фақат алоҳида шахсларнинг ҳаётий фаолияти билангина эмас, балки жамият ҳаётининг туб илдизлари билан узвий боғлиқликдадир. Инсон – ўзининг бутун борлигини ноёб қадриятлар, бурч ва ноёб истеъдод асосида яшагандагина шахс сифатида намоён бўлади⁴. Бу ўринда ахлоқ барча ижтимоий онг шакллари доирасида энг муҳим ўрин эгаллайди. Ахлоқ жамият тараққиётига фаол таъсир кўрсатади, кишиларнинг ишлаб чиқаришдаги, маънавий-маданий ҳаётдаги, турмуш тарзидаги, барча-барча соҳалардаги фаолиятида бевосита иштирок этади. Қолаверса,

² Петропавловский Р. В. Диалектика прогресса и её проявление в нравственности. –М.,Наука, 1978.С 141.

³ Ўша китоб. С.164-165

⁴ Қаранг: Философия истории. -М., Наука 1999. С. 135.

файласуфлар таъкидлаганидек, ахлоқ инсон моҳиятининг олий мезони, ҳаётий фаолиятини инсонийлик билан боғловчи куч.

Жамиятнинг иқтисодий ва маънавий ривожланиш даражаси ахлоқда ўз ифодасини топади. Ана шунга асосланиб, ахлоқнинг ижтимоий ҳаётда, кишилараро муносабатда пайдо бўлиши бевосита инсон зотининг шаклланиши билан боғлиқ бўлган ходиса деб қарашимиз лозим. Ахлоқ ўз навбатида тарихий тараққиётда доимо илгарилаб борадиган жараён билан узвий боғлиқ бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий шаклидан тортиб, энг юксак босқич сари ривожлана боради. Равнақ олға қараб ҳаракат тушунчасини англатади. Бу тушунчанинг пайдо бўлишини баъзи файласуф ва тарихчилар капиталистик муносабатларнинг шаклланиши билан, яъни XVI асрда пайдо бўлган, деб ҳисоблайдилар. Аслида эса бу тушунча қадимги даврлардаёқ пайдо бўлиб, унга нисбатан оптимистик ва пессимистик руҳдаги фикрлар билдирилган. Тарихий жараённинг олға қараб интилишини тан олган ва исбот қилган оптимистлар Протагор, Сократ, Эпикур ва Лукреций бўлиб, улар инсониятнинг ривожланишида ёмонликдан яхшиликка қараб интилишни тан олган бўлсалар, Платон, Гессенд кейинроқ Шопенгауэр, Гартманн ва бошқалар равнақ ғоясини, шу жумладан, ахлоқий равнақни инкор қилганлар. Аммо аксарият файласуфлар ахлоқнинг инсон камолоти, жамият тараққиёти учун хизмат қилишига ишонганлар. Улар улуф Сократнинг “Ахлоқий (одил) хатти-ҳаракатлар, албатта, бахт-саодатга етказади”,⁵– деган тезисига таянганлар.

Фалсафий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, равнақ – инсониятнинг тинмай олға қараб борадиган тараққиётининг объектив қонунияти, инсон зотининг табиатга ва ўзлари вужудга келтирган ижтимоий кучларнинг стихияли, содда таъсирига қарамлигини имкон қадар бартараф этиш жараёнидир. Юқорида айтиб ўтилганидек, равнақ инсон зоти, ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ бўлган ижтимоий ходиса сифатида тарихий объектив заруратнинг қонуний кўринишидир. У жамият тараққиётининг илгарилаб

⁵ Қаранг: Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. -Т., 2002. Б.83

бориши билан узвий ҳолда босқичма-босқич камол топишининг ифодасидир. Равнақ жамият ҳаётидаги сифат ўзгаришлари қуйидан юқорига, яъни камрок такомиллашган босқичдан, нисбатан такомиллашган босқичга ўтиш билан характерланадиган ҳаракат йўналишидир. Равнақ диалектик зиддиятли жараён бўлиб, бунда ҳар бир жамият тараққиётида объектив зарур, тўғри, ҳатто юксак деб ҳисобланган, тан олинган томонлар янги мукамалроқ ижтимоий босқич учун паст, ёшини яшаб бўлган босқичнинг эскирган томонларини инкор қилиш билан ўтмишда яратилган ҳамма ижобий томонларни сақлаб, бир вақтнинг ўзида олға қараб янада ҳаракат қилиши учун уларга барча имкониятлар яратиб беради. Тараққиётдаги ворисликнинг диалектик қонунини назарий жихатдан биринчи бўлиб Гегел ишлаб чиқди.

Ворисликнинг жамият тараққиётидаги ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш ахлоқий мерос ва равнақ ўртасидаги диалектик муносабатларни очишда алоҳида аҳамиятга эга. Авлодларнинг мунтазам алмашиб туриши, моддий бойликлар ишлаб чиқаришнинг ўсиб бориши ҳамда маънавий ҳаётнинг янгиланиши ўтмишда яратилган тафаккур бойликлари билан ўзаро боғлиқликда юз беради. Бу жараёнда диалектиканинг тарихийлик методи амал қилади. Ахлоқий мероснинг моҳият ва келгуси жамият ривожидagi ўрни ва ролини таҳлил қилиш худди шу метод асосида бормоғи зарур. Ривожланиш диалектик инкор ёхуд спиралсимон кўтарилиб боради. Бунда шу нарсани ҳам ҳисобга олиш керакки, ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос хусусияти унда орқага қайтиш имкониятлари, равнақнинг вақтинча тўхтаб қолиши диалектик инкор эмас, балки доирага кириб қолиши юз беради, холос. Ижтимоий равнақ ҳеч қачон узилмайди, узлуксиз давом этаверади. Бундан кўринадики, равнақни тадрижий-эволюцион жараён деб қараш нотўғри. Тарихнинг олға қараб борадиган ҳаракати бутун мураккабликлари, зиддиятлари, орқага тисарилишлар ва ҳалокатлари ижтимоий ҳаётдаги турли соҳаларнинг нотекис ривожланиши объектив ҳақиқат бўлиб ҳисобланади.

Равнақ объектив заруриятнинг қонуний кўриниши сифатида кўзга ташланар экан, у фақат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишигина

эмас, балки ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши, тараққиётини, шунингдек, муайян жамиятнинг маънавий ривожланганлик даражасини ҳам ижтимоий раванқнинг объектив мезони деб қарайди, яъни ижтимоий раванқ иқтисод, фан, техника, санъат, ахлоқ соҳасидаги раванқни ҳам ўз ичига олади. Демак, ижтимоий раванқ ахлоқий раванқ учун замин яратади, ундаги маънавий маданиятнинг бир қисми сифатида шаклланади.

Ахлоқий раванқ инсондаги барча ижобий хусусиятларни. маънавиятини, хусни, кўркини гуллаб-яшнаши ва мислсиз ривожланишини ифодаловчи фалсафий тушунчадир. Етуклик эса раванқ йўлида эришилган ютуқ, маррадир. Ахлоқий раванқ одам боласидаги жиловланмаган ҳайвоний хислар ўрнига вужудга келган ҳақиқий инсонийликнинг гуллаб-яшнаши ва камол топишидир. Ахлоқий раванқ ҳамма вақт қуйидан юқорига бўлган ҳаракат сифатида ўзига хос ўлчов тизимига эга бўлиб, бу ўзаро алоқадорлик, сифат ўзгаришлари, шунингдек, диалектик инкорни-инкор билан бирликда намоён бўладиган ҳаракатни ифодалайди. Ахлоқ тараққиёти суръатининг тезлашуви, эски ахлоқий бойликларнинг сифат жиҳатидан янги бўлганлари билан алмашуви, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши воситасида ривожланади.

Ахлоқий раванқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ахлоқнинг олға қараб юксалиши халқ оммасининг тарихи, уларнинг меҳнати ва кураши билан узвий боғлиқ бўлади. Ҳар бир ижтимоий тузум аждодлар томонидан яратилган барча бойликлар замини асосида ўзининг маънавий, ахлоқий қадриятларини яратади ва раванқ топтиради. Жамиятнинг маънавий ва ахлоқий раванқи унинг моддий ҳаёт шароити орқали белгиланади. У ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида ўзига хос шакл ва мазмунга боғлиқдир. Бунда асосий ўринни меҳнат эгаллайди. Меҳнат инсон ҳаёт кечириши учун зарур бўлган барча эҳтиёжни қондирувчи восита сифатидаги ролидан ташқари унинг ижтимоий муносабат ва ижтимоий ахлоқий онгининг ривожланишида ҳам алоҳида ўринга эга. Ана шундай хусусиятга эга бўлган меҳнат инсоннинг мақсадга мувофиқ йўналтирилган фаолиятидир.

Жамиятнинг моддий, маънавий бойлиги, шу билан бирга ахлоқий бойлиги меҳнат билан яратилади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг асоси ва яратувчиси инсон ҳисобланади. Ҳар бир киши ва жамиятнинг ижтимоий ҳаётда фаоллиги ва ижодий фаолияти ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этади. Шунинг учун ҳам жамиятнинг оддийдан мураккабга қараб бориши уларнинг меҳнатдаги ташаббускорлиги, уюшқоқлиги, интизомининг мустаҳкамлиги ва яратувчанлигига боғлиқ бўлади.

Меҳнат фақат иқтисодий тушунча эмас, шу билан бирга маданий, маънавий ва ахлоқий тушунча ҳамдир. Меҳнат ахлоқ ва ахлоқий муносабат билан узвий боғлиқ. Меҳнатга зўр бериш жамият аъзоларининг фақат ишга тайёрлайди дегани эмас. Балки уларда бошқа кишиларга тўғри ахлоқий муносабатда бўлишни ҳам тарбиялайди деган тушунчани ҳам ўз ичига олади деганидир. Абу Райҳон Беруний ўзининг “Геодезия”, “Ҳиндистон”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” номли асарларида меҳнатни инсон маънавий ахлоқий камолотининг асоси деб қарайди, жамиятдаги ростлик, адолат, одилликни гўзал одоб, ахлоқ деб ҳисоблайди¹.

Меҳнат киши фаолиятининг ҳал қилувчи соҳасидир, у билан моддий бойликнинг мўл-кўллиги, маънавий-ахлоқий бойликнинг юксалиш имконияти яратилади. Меҳнатнинг мазмунида ўзаро ёрдам, юксак маънавий идеалларга интилиш, ҳаққонийлик, ростгўйлик каби ахлоқий қоида ва меъёрлар шаклланади. Ана шундай хусусиятга эга бўлган ахлоқ тарихий характерга эга бўлиб, у ҳар доим ўзгариб боради. Ўзгариб бориш характерига эга бўлган ахлоқ ижтимоий раванқ ичида бўлиб у доимо зиддиятли равишда ривожланади. Ахлоқий раванқнинг асоси бўлиб, яхшилик ва ёмонлик хизмат қилади. Агар муайян тузум халқ ғамини еса, унинг моддий ва маънавий фаровонлиги тўғрисида ўйласа, фуқаролари орасида меҳр-оқибат, ўзаро ёрдам, инсонпарварлик, дўстлик ва бағрикенглик ва бошқа ахлоқий фазилатлар кўпаяди, жамиятда яхшилик ва эзгулик устуворлик қилади. Аксинча, ҳукмдорлар айшу-ишратлар, маишатга берилиб халқ ғамини емаса,

¹ Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Тан.асар. II том -Т.,Фан.1966.Б.25

мамлакат таназзулга учрайди. Шунга яраша одамлар орасида ёмонлик ва зулим-истибдод кучаяди. Жамиятда яхшиликнинг кўпайиши ёмонликнинг камайиши хисобига бўлади. Ёмонликнинг кишилараро муносабатда ҳукмронлик қилиши хулқ-одобда яхшиликнинг камайганлигидан далолатдир. Хуллас ахлоқий равақ ўз тарихида диалектик равишда, тўсиқ ва инқирозларга учраб ўзига йўл очиб борган. Ҳар бир ижтимоий тузум умрини тугатиб бўлган ахлоқ ва ахлоқий меъёр ҳамда қоидаларни инкор қилиб, ўз замонаси учун равақ бўлган ахлоқни қабул қилади ва ишлаб чиқади.

Ахлоқ ижтимоий равақ сингари нисбий мустақиллик характериға эға бўлиб, муайян жамиятда мавжуд бўлган давлат ва унинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий томонларига фаол таъсир қилиб боради. Ахлоқ у ёки бу давлат томонидан амалға оширилаётган иқтисодий, сиёсий тадбирларнинг фуқаролар томонидан ҳаётий фаолиятда ҳамда маънавий амалиётда қабул қилиниши ёки инкор қилинишиға фаол таъсир қилувчи муҳим омиллардан биридир. Юқорида қайд этилганидек, ахлоқ зиддиятли ривожланиб, муайян жамият иқтисодий, сиёсий тараққиётиға мувофиқ келмай қолади, унинг ривожига тўсиқ бўлади. Бунга сабаб, биринчидан, ҳукмрон доиралар ўз шахсий манфаатини устун қўйиши, иккинчидан эса, халқ бойлигини талон-тарож қилинишидир. Бу, эса ўз навбатида, фуқаролар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзгаришиға, зиддиятларнинг кескинлашувиға олиб келади.

Бундан ташқари, нисбий мустақилликка эға бўлган ахлоқ фуқароларнинг ишлаб чиқариш ва сиёсий ривожланиши даражасидан илгарилаб кетади. Илгарилаб кетиш шаклида намоён бўлган ахлоқ ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан бирға халқ маънавий ҳаётиға зид бўлган ахлоқий қоидаларға қарши кескин курашға киришади. Ахлоқ ижтимоий ҳаёт ривожини тезлаштириб, унга маънавий томондан замин тайёрлаб, келгуси инсон ҳаёти учун янги қоидаларни ўзида акс эттиради. Ахлоқнинг ижтимоий борлиқдан ўзиб, илгарилаб кетиши, ижтимоий борлиқнинг келгуси истиқболини белгилаб беришида кўзға ташланади. Биринчидан, ахлоқ ижтимоий ҳаёт ва ундаги янги жараёнларни, уларнинг ички моҳиятини, юзаға келган

эхтиёжларини ўзида ҳар томонлама кенг ва тўғри акс эттиради; иккинчидан, янги ахлоқ меъёрлари ўз ривожда инсониятнинг ўтмиш аجدодлари томонидан ишлаб чиқилган ахлоқий меъёрларидан танқидий равишда фойдаланиб, унинг ривожига имкон яратади ва бойитиб боради.

Ахлоқнинг жамият тараққиёти билан ўзгариб бориши кишилар ўртасидаги парокандаликни келтириб чиқармайди, аксинча, улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий мафкуравий муносабатларни даврга мос равишда йўлга қўяди ва ривожлантиради. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий онгнинг барча шакллари ижтимоий раванқ билан ўзаро диалектик бирликда тараққий қилишлигини имкон қадар таҳлил қилишга ҳаракат қилинди. Ахлоқ ўз тараққиёти босқичида ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан биргаликда бўлиб, у ижтимоий раванқ ривожига таъсир қилади.

Сиёсат барча тарихий даврларда ахлоқ билан ўзаро яқин алоқада ва боғлиқликда бўлган. Сиёсат муайян жамиятда мавжуд бўлган давлат ва унда ҳаёт кечираётган турли ижтимоий гуруҳларга қандай хизмат қилаётганига қараб баҳоланади. Сиёсат фуқаролар манфаатларига хизмат қилса, унинг моддий ва маънавий фаровонлигига кўмаклашса, у адолатли ва ахлоқий жиҳатдан юксак бўлади. Сиёсат бошқа ижтимоий онг шаклларига нисбатан фаол бўлиб, жамият ҳаётига бевосита таъсир ўтказади. Агар сиёсат ахлоққа зид келса, албатта, у ҳалок бўлади. Сиёсат воқеа-ҳодисаларнинг боришини орқага суришга қаратилган бўлса, бу ҳолат уни ҳалокатга олиб боради. Сиёсат сохиби юксак ахлоқий фазилатларга суянсагина унинг буюк роли кўзга ташланади. Адолатли сиёсат ҳамма вақт тубан ахлоқни йўқ қилишга ва илғор ахлоқнинг вужудга келишига ёрдам беради. Бундан кўринадики, сиёсат ва ахлоқ ўзаро диалектик бирликда, бир-бирига таъсир кўрсатадиган ижтимоий онг шаклларида ҳисобланади.

Сиёсатнинг ахлоқий мерос тизимидаги ўрни ва роли ўзига хос хусусиятга ва кўринишларга эга. Улардан баъзиларини тарихий манбаларга таянган ҳолда қисқача кўриб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Абу Наср Форобий

сиёсатни давлатни бошқариш санъати сифатида талқин этиб, давлатни бошқаришни икки хил: бири шаҳар аҳолисини ҳақиқий бахтга элтувчи бошқарув иккинчиси, ёлғон, қалбаки бошқарув типларига ажратиб кўрсатади. Шу йўл билан Абу Наср Форобий ҳукмдорни ахлоқий покликка, маънавий камолотга эришишга чақиради. Чинакам “Бахт-саодатга эришишнинг бирдан-бир йўли, барча эзгу ишларни хайрли ниятлар ила бажариш, фазилатли амалга таяниш баробарида разолат ва бахтсизлик келтириб чиқариши мумкин бўлган ишлардан ўзини тия билишдир”⁶,– дейди мутафаккир.

Шуни таъкидлаш лозимки, мусулмон Шарқи фалсафий тафаккурида давлат, сиёсат, ахлоқ доимо биргаликда, ўзаро диалектик ривожланишда қаралган бўлса, ғарб фалсафасида сиёсат ва ахлоқ ўртасидаги муносабат турли даврларда турлича талқин этиб келинган. Аристотел ахлоқ билан сиёсатга бирлик, проксис (ақлга мувофиқ характер) сифатида қараган. XVI-XVII асрларга келиб, яъни дастлабки буржуа муносабатлари эндигина шаклланаётган бир даврда сиёсат ва ахлоқ ўртасидаги боғлиқлик масаласига қараш жиддий ўзгарди. Масалан, Никелло Макиавелли (флоренциялик мутафаккир) ахлоқ билан сиёсатни ажратиб қўйди. У мақсад воситаларни оқлайди, деган тезисни илгари суриб, ахлоқ билан сиёсат ажралган ҳолда, сиёсат 0 бу манипуляция қилишдир, қонун билан ахлоқни белгилаб бериш подшонинг хоҳиш иродасига боғлиқ дейди⁷. Аслида эса жамият тарихий тараққиётида ижтимоий равнақ сиёсатсиз, сиёсат эса ижтимоий равнақсиз ривож топмайди.

Ахлоқ ва ижтимоий равнақ ҳақида фикр юритар эканмиз, бу ерда ахлоқ ва ҳуқуқ ҳамда уларнинг ўзаро ижтимоий ҳаётдаги муносабатлари, шунингдек, жамият тараққиёти учун бўлган аҳамияти масалаларига алоҳида аҳамият бермоқ зарур, деб ўйлаймиз. Чунки ҳуқуқ сиёсатга ҳам, ахлоққа ҳам алоқадор бўлган ижтимоий онг шаклларида бири ҳисобланади.

⁶ Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ғақида. Қодиров М. таржимаси -Т.: Ёзувчи, 2001.Б.12

⁷ Қаранг: Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи.-Т.Шарк: 2002, Б.274

"Ҳуқуқ-ҳукмрон синфнинг қонунига айлантирилган иродасидир, – дейилади “Марксча-ленинча ахлоқ асослари” дарслигида, – ҳуқуқий онг эса амалдаги ҳуқуқ илми, қонунлар мазмуни қонун ҳукмига бўйсунадиган ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқий одатлар, шунингдек, уларни у ёки бу синф манфаатлари нуқтаи назаридан таҳлил қилиш ва баҳолашдан иборат”⁸. Бундай қараш ўз моҳияти билан бир томонлама бўлиб, марксизмнинг синфийлик таълимотининг маҳсулидир. Ҳуқуқ фақат давлат томонидан белгиланадиган ҳодиса эмас, у жамиятнинг иқтисодий ва маданий тараққиёт даражасидан юқори бўла олмайди.

Ҳуқуқий онг кишилар ҳуқуқига, ахлоқига бир меъёрий омил сифатида эмас, балки мафкуравий омил сифатида таъсир кўрсатади. Бу масала антик давр файласуфларининг фалсафий қарашларида ифода этилган бўлиб, улар ҳуқуқий мафқурани ишлаб чиқариш жараёнида ахлоқни маълум бир қонунчилик билан боғлашга, улар ўртасида қандайдир умумий алоқадорлик борлигини аниқлашга ҳаракат қилган бўлсалар, янги давр хусусан, XVIII аср француз маърифатпарварлари Гельвеций, Гольбах ва бошқалар ахлоқни ҳуқуқ билан бевосита боғлаганлар.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг жамият ривожигаги ўрни, роли ва ўзаро умумий алоқадорлиги, боғлиқлиги, шунингдек, уларнинг бир-бирига таъсири асосида инсон эркининг намоён бўлиши ҳолатларини немис классик фалсафасининг буюк намояндалари Кант ва Гегеллар асослаб бердилар. Кант ўзининг сиёсий ва ҳуқуқий назариясини ишлаб чиқишда инсоннинг ахлоқий мавжудот эканидан келиб чиқади. И.Кантнинг ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидаги фикрларида ёрқин намоён бўлади. Унинг фикрича, инсон ахлоқий ҳолатда яшаш учун индивидга зарур бўлган ҳуқуқлар бошқарувининг конституцион шаклини, қуллик ва тенгсизликнинг бошқа шакллари бекор қилишни, шунингдек, урушларни таъқиқлашни талаб қилади. Бу вазифаларни инсон ўзининг ахлоқий мавжудотлиги асосида фақат ҳар бир инсоннинг ўзи учун ўзи ахлоқий қонун ўрната олиш қобилияти негизда

⁸ Федоренко Е.Т. Марксча-ленинча этика асослари. -Т.: Ўқитувчи. 1982. Б.140

базара олади. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир инсон ўз ахлоқий қонунининг ижодкори ҳисобланади. Ҳар бир индивид ахлоқий жиҳатдан мустақилдир⁹.

Ҳуқуқ ва ахлоққа фалсафий нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, аввало жамият тараққиёти давомида улар доимо диалектик бирликда бўлиб, бир-бирига таъсир қилиб турганлиги ва ривожланганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Ахлоқ ва ҳуқуқ жамият тарихи тараққиётида иқтисодий базис устига қурилган ижтимоий онг шаклларида бўлиб, улар муайян жамиятда кишилар ўртасида ташкил топган моддий ва маънавий муносабатларнинг барқарор бўлишига, уларнинг ҳулқида бир-бирига, турли ижтимоий гуруҳларга шунингдек, жамиятни бошқариб турган давлатга бўлган муносабатларда ҳуқуқ меъёрларини белгилаб туришга қаратилган тушунчалар йиғиндиси бўлиб, ижтимоий рағнаққа таъсир қилиб туради.

Ахлоқ ва ҳуқуқ мустақил рағишда жамият олдига керак бўлган мақсадларни қўя олмайди, балки муайян жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар сиёсатини амалга ошириш учун бир восита сифатида хизмат қилади. Ҳуқуқий демократик давлатда, унинг қонунларида инсон ҳуқуқининг давлат ҳуқуқидан устуворлиги тамойили¹⁰ амал қилади ва бу ижтимоий рағнақнинг муҳим шарти ҳисобланади. Ахлоққа тарихий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, у ҳуқуққа нисбатан олдин пайдо бўлган бўлиб, ижтимоий рағнаққа доимо таъсир қилиб келган. Ҳуқуқ эса жамият тараққиётининг муайян босқичларида вужудга келган ижтимоий ҳодиса бўлиб, унда жамиятдаги барча ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқий меъёрларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар мажмуаси ифодаланади.

Ахлоқ ва ижтимоий рағнақ ҳақида фикр юритилганда санъатга алоҳида эътибор бермоқ зарур, чунки санъат жамият тарихининг ойнасидир. Жамият тарихи инсон маънавий дунёсининг вужудга келиш ва қарор топиш тарихидир. Инсоннинг маънавий дунёси жамият моддий ҳаёти асосига

⁹ Қаранг. Гуннар Сқирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. Т.: Шарқ, 2002, Б.430

¹⁰ Каримов.И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз.7-т, Т.:Ўзбекистон,1999,Б.249

қурилган бўлиб, у адабиёт ва санъат асарларида ўз инъикосини топади ва у ижтимоий раванққа таъсир кўрсатади. Тўғри, ижтимоий онгнинг бошқа шакллари ҳам тизимли равишда ижтимоий раванққа таъсир қилиб туради, буни инкор этиш мумкин эмас.

Санъатни ахлоқ ва ижтимоий раванққа тадбиқ қиладиган бўлсак, унинг бу борадаги вазифасини бошқа бирор ижтимоий онг шакли бажара олмайди. Санъатсиз башарият тараққиёти ҳозирги босқичига кўтарила олиши мумкин эмаслиги бунинг исботи десак бўлади. Санъат табиий ва ижтимоий заруриятдан келиб чиққан, бинобарин, ҳеч қандай соҳа-фан ҳам, ахлоқ ҳам, дин ҳам, сиёсат ҳам, ҳуқуқ ҳам санъатнинг ўрнини боса олмайди.

Санъат асарининг ахлоқий, тарбиявий таъсир кучи, аввало, унинг ғоявий ва бадиий жиҳатдан мукамаллигида кўринади. Бадиийлик эса, воқеа ва ҳодисаларнинг ички моҳиятига чуқур кира олишда, инсон руҳи, кайфияти, ҳаяжонлари, интилиш ва курашларини ҳар тарафлама ва мукамал ифодалай олишда намоён бўлади. Бу ерда санъаткорнинг дунёқараши асосий ўринни эгаллайди. Санъаткор дунёқараши санъаткорнинг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадиий, диний қарашлари йиғиндисидан иборат. Бу қарашлар ижтимоий раванқ ички ҳолатини бадиий образларда, уларнинг хатти-ҳаракатларида алоҳида ифода этади. Санъаткорнинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий ва бошқа қарашлари унинг асарида бир хилда ифодаланавермайди. Бу қарашларнинг ўзаро боғлиқлиги анча мураккаб занжирни ташкил этади. ахлоқий, иқтисодий қарашлар юзароқда бўлса, сиёсий ва фалсафий қарашлар асар мазмунига шунчалик сингдирилиб юборилган бўладикки, уларни бир қарашда аниқлаб олиш анча қийин кечади. Санъатнинг иқтисод билан ўзаро алоқаси сиёсат, ахлоқ ва фан орқали намоён бўлади.

Муайян жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг маънавий, ахлоқий даражаси қай ҳолатда эканлиги санъатда ўз аксини кўрсатади. Бу ерда санъаткорнинг кузатувчанлик фаолияти, тажрибаси, истеъдоди, шахсий ҳислатлари, эътиқодлари, кайфиятлари ва ички

кечинмаларининг ижтимоий раvнаққа муносабати масаласи ҳам алоҳида бўлади.

Воқеликни кузатиш ва ўрганиш натижасида ҳосил қилинадиган таассуротлар санъаткорнинг билвосита ҳаёт тажрибасини ташкил қилади. Бевосита ҳаёт тажрибаси шахсан кўриш, иштирок этиш орқали ҳосил қилинса, ижодий тажрибаси асосан, турли манбалардан ўқиб, ўрганиш орқали намоён бўлади. Ахлоқ ва ижтимоий раvнақнинг ижтимоий тараққиётга таъсири ҳақида фикр юритилганда ижтимоий онг шакллариининг барчасининг ҳам маълум миқдорда ўрни борлиги шубҳасиздир. Шундан келиб чиқиб, ахлоқнинг ижтимоий раvнаққа таъсирини фанда ҳам кўришимиз мумкин.

Фан жамиятнинг моддий ва маънавий камолоти даражасини қай аҳволда эканлигини, ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги диалектик алоқадорликни белгилайдиган восита. Шунинг учун уларни айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. “Фан ва гуманизмни узвий равишда боғлаш, уни инсоният раvнақи учун хизмат қилувчи куч эканлигини тасдиқлаш ҳозирги замон тараққиётининг энг муҳим масаласидир, фан учун ҳам инсоният учун ҳам унга нисбатан (муқобил) бошқача йўл йўқ”¹¹– деб айтган И.Фроловнинг фикрига тўлиқ қўшиламыз.

Ахлоқий қоидалар фандан, инсон билимларидан ажралган ҳолда жамият ҳаётининг мақсад ва маъносини изоҳлай олмайди. Улар шахс ва жамият ривожланишининг ҳақиқий манфаатларига тўлиқ хизмат қила олмайди. Бу ерда шу нарсани таъкидлаш керакки, фан фақат объектив борлиқдаги фактларни таҳлил қилиши ёки изоҳлаши, оламнинг тараққиёт қонунларини очиши билан чекланмайди, балки у моддий дунёни тадқиқ этиб, ҳақиқатни акс эттиради. Қўлга киритилган қонун ва ҳақиқатларга таяниб, маълум бир амалий вазифаларни аниқлаб, одамга уларни амалга ошириш воситаларини кўрсатади. Булар фақат билим орқали бўлади. Билим бўлмаса, чин инсоний

¹¹ Қаранг: Фролов И. Перспективк человека. -М.,Наука: 1979. С-256-257.

фазилатлар бўлиши мумкин эмас. Булар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ижтимоий раванққа таъсир кўрсатади.

Ахлоқ ва фан объектив ҳақиқат мазмунига эга бўлган тушунчалар бўлганлиги учун ахлоқий қоида ва тамойиллар илмий асосларга эга бўлади. Умуминсоний ахлоқ ҳақидаги ҳақиқат илмий жиҳатдан принципиал фарк қилмайди. Улар ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирларини тўлдириб туради. У табиатдаги қандайдир бир боғланишларнигина акс эттириб қолмай, айти пайтда моддий ишлаб чиқаришга, дунёқарашни шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Фан қонунлари инсон томонидан ишлаб чиқилади, унинг эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади ва зарурий равишда инсоний муносабатлар доирасига тортилади. Ана шундай хусусиятга эга бўлган фаннинг мақсади табиат ва жамиятни ўзгартириб, инсонга ёрдам беришдан иборат.

Фан ҳамиша тараққиётга хизмат қилади. Раванққа хизмат қилган фан маълум билимлар захирасини тўплаб, шу заҳотиёқ кишиларга фойда келтира бошлайди. Шундай хусусиятга эга бўлган фан жамият тараққиётига, ахлоқий раванққа таъсир қилмасдан қолмайди, унинг ривожига фаол таъсир кўрсатади. Инсон қанча кўп билим эгалласа, унинг ахлоқи шу қадар ривожланади, камол топади. Билим ва ақл ҳамиша ахлоқ ва умуминсоний қадриятларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Шу билан биргаликда амалиёт узоқ йиллар давомида олиб борилган кузатувлар шуни кўрсатяптики, айрим шахслар катта билимга эга бўлишига қарамай ахлоқсиз, маданиятсиз, ҳаттоки жиноий ҳаракатлар қилганликлари аниқланмоқда. Масалан, терроризмни бошқараётган шахсларни саводсиз деб бўлмайди. Ёки корхона ва ташкилотлар мисолида шундай раҳбарлар борки, юқори билимга эга бўлиб, ходимларига нисбатан кўпол муносабатда бўлаётганлиги кўзга ташланади. Демак, билим билан ахлоқ ўртасида тўғри боғланиш эмас, балки эътиқод, имон, масъулият каби инсонга хос фазилатлар бўлиши лозим.

Ижтимоий онг шакллари ичида ўзининг тарихийлиги, қадимийлиги жиҳатидан алоҳида хусусиятга, кўринишга эга бўлган, инсон қалби ва онги,

ижтимоий раънаққа таъсир кўрсатган нарса – бу диндир. Дин ижтимоий ҳаётни, объектив воқеликни, унда рўй берган ходисаларни ўзига хос тарзда акс эттирувчи ижтимоий онг шаклларида бўлиб, у дунё, инсон ва бошқа мавжудотларнинг яралиши ва келиб чиқишини, ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг яшашдан кўзлаган мақсади каби қатор ҳаётий масалаларга илохий нуқтаи назаридан жавоб берувчи дунёқараш шаклида вужудга келган.

Бу дунёқараш диний маросимларни, урф-одатларни, шу билан бирга инсонга хос бўлган барча хис ва туйғуларни ўз ичига олади. Дин ўрта асрларда маданиятнинг барча турларини, яъни илм-фан, фалсафа, сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ кабиларни ўзида мужассамлаштирган ва ижтимоий раънаққа таъсир ўтказган. Дин ўтмишда ҳам, ҳозирги кунимизда ҳам инсон маънавий қадриятларини ўзида мужассам этиб келган ижтимоий ҳодиса. ”Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий ҳуқ-атвор қоидаларига айланттирган маданиятга катта таъсир кўрсатган”¹², – деб таъкидлайди Президентимиз. Шу билан бирга, дин ижтимоий онг ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳа ва жабҳалари билан алоқадор эканлигини ҳам таъкидлаб ўтади. И.А.Каримов ”Жамият ҳаётининг бир қисми бўлган дин ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари билан муқаррар равишда муносабатда бўлган. Уларга таъсир ўтказган ва ўзи ҳам бошқа соҳаларнинг таъсирига дуч келган”¹³. Дин миллий қадриятларнинг асрлар оша безавол инсон қалби ва онгида сақланиб келишига асос солган. Президент Ислам Каримов сўзлари билан айтилганда, ”Дин бизнинг қон-қонимизга, онгу-шууримизга шу қадар теран сингиб кетганки, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чиқариб бўлмайди”¹⁴. Демак, дин инсон онги ва шуурига сингиб кетган.

Динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади ва ахлоқнинг яхшилиқ, ҳалоллик, поклик, тинчлик каби қатор тушунчаларига амал қилган

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997, Б.35

¹³ Ўша асар. Б.37

¹⁴ Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. 7 - том, -Т.: Ўзбекистон, 1999, Б.351

холда тараққий қилади. Бундан кўринадикки, барча динлар инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни кишилар ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий, ахлоқий муносабатларни тенглик ва адолат мезонлари асосида тушунтириш хусусиятига эга бўлган ижтимоий онг шаклидир. У тарихимизнинг энг мураккаб, оғир дамларида ҳам ахлоқ ва ижтимоий раванқ билан диалектик бирликда ривож топган. Шунга қарамай, собиқ Совет тузуми даврида ёзилган барча адабиётларда, дарсликларда, луғатларда бу масала бир томонлама ёритилди. Уларда диннинг ижтимоий раванққа доимо салбий таъсир қилиб келганлиги ҳақида фикрлар баён этилиб келинди. Бу ўз навбатида умуминсоний кадриятларнинг таркибий қисми бўлган динни, унинг шахс тарбиясидаги беқиёс ўрни ва ролини топташ, ҳақоратлашдан бошқа нарса эмас эди.

Масаланинг гносеологик, ижтимоий-сиёсий ва маънавий асосларига эътибор қаратсак, дунё динларининг барчасида, жумладан ислом динида, унинг муқаддас китоби Қуръони Каримда, ҳадиси шарифда инсон ва унинг ахлоқий тарбияси масаласига оид жуда кўп ўғитлар мавжуд. Бу ўғитлар ва панд-насихатларда инсон маънавий камолотининг негизи бўлган ахлоқ-одоб, тарбиянинг барча муаммолари ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин. Шарқда диний-маънавий фикрлар мажмуаси ҳисобланган ҳадиси шариф ахлоқий тарбияга оид бўлган фикрларнинг мукамал тўплами бўлиб, асрлар давомида жамиятнинг маънавий-ахлоқий ривожига таъсир қилиб келган.

Ҳадисларни ўрганар эканмиз, уларда ахлоқий камолот, ҳалоллик, поклик, иймон ва виждон билан боғлиқ бўлган бирорта ҳам муҳим соҳа эътибордан четда қолмаганлигини кўрамиз. Ҳадислардаги ахлоқ мезонлари ҳақидаги нодир фикрлар фақат Макка, Мадина ва ана шу шаҳарлар атрофида яшовчи арабларгагина эмас, балки бутун мусулмон оламига таъсир кўрсатган. Ҳадисларда илгари сурилган инсоннинг маънавий камолоти ҳақидаги фикрлар Аллоҳнинг хоҳиш ва иродаси билан боғланган ахлоқий масалалардир.

Дин, жумладан ислом дини ҳар бир мўмин бандадан фақат Аллоҳнинг борлигини, ягоналигини, унинг элчиси – расули Муҳаммад Пайғамбар эканини тан олишнигина эмас, балки ўзининг бутун ҳаёти ва фаолиятида Аллоҳнинг иродасига, Муҳаммад Пайғамбарнинг йўл-йўриқларига тўла бўйсуннишни ҳам талаб қилади. Шу сабабли ислом дини Аллоҳга, унинг расулига бўйсунувчилар, итоат қилувчиларнинг эътиқоди, иймони сифатида юзага келган. Қуръонда тавсиф қилинган Аллоҳнинг сифатлари ҳам катта маънавий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган инсоний фазилатлар ифодаси бўлиб ҳисобланган ва шундай бўлиб қолади. Исломда фитна ва фасод, тўқнашув ва олишув, меҳр-муҳаббатни барбод қиладиган ҳар бир иш қатъиян маън қилинади. Ғийбат, фисқу-фасод, беҳуда сўз айтиш, гап тарқатиш, номаъқул сўзлар сўзлаш, айирмачилик (миллатчилик), ғавғо гуноҳ саналади. Аёнки, буларнинг барчаси инсон ва унинг ахлоқига зид бўлиб, ижтимоий раваққа салбий таъсир кўрсатади.

Маълумки, диний эътиқод кишилар учун катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Диний эътиқод ҳамма вақт кишиларнинг шаръий-ҳуқуқий масъулияти билан узвий боғлиқ бўлган. Мусулмонлар жамиятининг ҳуқуқий талабларини яхши билган ҳолда Аллоҳнинг хоҳиш ва иродаси билан боғлиқ бўлган ахлоқий талабларга тўла риоя қилишни ўзларининг асосий бурчи деб ҳисоблаганлар. Аллоҳнинг номидан айтилган сўз кишиларнинг қалби, эътиқодига шариат қонунлари асосида чуқурроқ синган. Аллоҳнинг иродасига, кўрсатган йўл-йўриқларига бўйсунниш гуноҳ ва савоб, дўзах ва жаннат сингари тушунчалар билан боғланган. Диний ғояларнинг таъсири кучли бўлган барча даврларда ислом дини инсон маънавий камолотини, ахлоқини тўғри йўлга солувчи асосий омиллардан бири бўлган.

Жамиятда диннинг, хусусан ислом динининг халқ оммасига ахлоқни сингдиришдаги ва тарғиб қилишдаги роли ғоят каттадир. Ислом ахлоқий қоидаларига асрлар давомида амал қилиб келинган, ҳозир ҳам амал қилинади. Ислом ва унинг муқаддас китоби Қуръони Каримдаги тавсия ва талаблар ўз асосига кўра умуминсоний ахлоқий қоидалардан иборатдир.

Айниқса, ҳадисларда маънавий камолотнинг барча диний муаммолари билан бир қаторда умумбашарий масалаларга ҳам катта ўрин берилган. Масалан, бошқа динга эътиқод қиладиган кишиларни камситиш мусулмон мамлакатларида катта гуноҳ ҳисобланиши бунинг яққол исботидир. Диний бағрикенглик (толерантлик) ислом динининг энг одил хислатларидан биридир.

Исломда илм-фанни эгаллаш савобли иш эканининг кўрсатилиши, бешиқдан то қабргача илм излаш лозимлигини қайд қилиниши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳадислардаги, "Садақанинг афзали мўмин киши илм ўрганиб сўнг бошқа мўминларга ҳам ўргатишидир". "Илм ўрганиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарздир", деган фикрлари ижтимоий тараққиёт учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигига ҳеч шубҳа йўқ.

Ушбу бандда баён этилган фикрлар қуйидаги хулосаларга олиб келди:

1. Ахлоқий мероснинг ҳар бир шакли ижтимоий тараққиётнинг ҳаракат механизми бўлган ижтимоий раванқ доирасида диалектик шаклланади ва ривожланади. Ижтимоий раванқ жараёни ахлоқий меросга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

2. Ахлоқий мерос шаклланишида инсон ҳаёт фаолиятининг ўзаги ҳисобланган меҳнат алоҳида ўрин тутаяди. Меҳнат фаолиятининг яратувчилик функциялари энг аввало ахлоқ қонун-қоидаларида намоён бўлади. Меҳнатсиз ахлоқий қадриятларнинг шаклланиши мумкин эмас.

3. Ахлоқий мероснинг шаклланиши ижтимоий онг шакллари: сиёсат, ҳуқуқ, санъат, фан ва дин қабилар билан узвий диалектик боғлиқликда кечади. Уларнинг ҳар бири ахлоқий мероснинг муайян бир қиррасининг, қадриятининг алоҳида кўриниши ҳисобланади.

4. Шахс ижтимоий онг шакллариининг бевосита ёрдамисиз ахлоқий меросдан баҳраманд бўла олмайди.

5. Ахлоқий-маънавий мерос жамиятда уйғониш ва туб ислохотлар ўтказишнинг пойдевори ҳамда ривожланиш механизми сифатида ҳар томонлама чуқур илмий-амалий ўрганиб боришни талаб қиладир.

ХУЛОСА

Маълумки, жамият тарихий тараққиётида инсонга хос бўлган кадриятлар мавҳум тушунчалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолмасдан, балки улар маълум бир ижтимоий тарихий шарт-шароитларнинг тақозоси маҳсули сифатида, конкрет воқелик ва ҳаёт фалсафаси билан узвий боғлиқликда вужудга келган ва ривожланиб борган. Тарих фалсафасининг энг муҳим ва мазмунли саҳифасини маънавий-ахлоқий мерос ташкил этади. Ахлоқ ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам мутафаккирларимиз диққатини ўзига тортиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Ахлоқ жамият маънавий меросининг таркибий қисми. Уни инсон маънавий меросидан айри ҳолда ўрганиш мумкин эмас. У табиат, ижтимоий муҳит, инсоннинг турли муносабатларини ўрганиш, мавжуд ҳодисани билиш ва уни ўзгартиришга бўлган узлуксиз интилиш жараёнида сайқалланиб, халқнинг маънавий фазилатларини бойитишга олиб келади. Фақат бугунгина эмас, у кўп асрли маънавий мерос асосида шаклланиб, бошқа халқлар билан узлуксиз маданий алоқаларни, маънавий-фалсафий кадриятларнинг ўзаро алмашинуви жараёнида бойиб ривожланиб келади. Зотан, тарих – тафаккур маҳсули. Ўтмишимизда бўлган ҳар бир ходиса маълум маънавий-рухий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсирида юз берган. Ушбу ўқув-услубий кўрсатма жараёнида, ана шу тарихий ҳақиқатни ёритиш, бой ахлоқий меросимизни кишилар онги ва шуурига етказиш, шу аснода уларни фикрлашга, ўтмишни идрок қилиб, келажакни ақл йўриғи билан танлаш каби фалсафий муаммоларни ҳал этиш вазифаси олдинга қўйилди. Бу муаммонинг ечимини топишда буюк аждодларимизнинг тарихий-фалсафий мероси асос қилиб олинди. Ўрта Осиё мутафаккирлари фалсафий-ахлоқий мероси негизида инсон ва унинг моҳияти, инсонга хос бўлган кадр-қиммат, адолат, садоқат, бурч, вафо ва эзгуликка йўлловчи кадриятларнинг мавжуд эканлиги ҳеч кимга сир эмас. У жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароити, турмуш тарзи ва маънавий тараққиёти билан узвий ҳолда ривожланади ҳамда муайян жамиятдаги қавмлар, халқлар, миллатлар маънавий ривожланиш

даражасини белгилаб берадиган гўёки барометрдир. Юзаки қараганда, ахлоқ ва ижтимоий равақ алоҳида тушунчаларни англатаётгандек туюлади. Аслида эса ахлоқ ижтимоий равақнинг таркибида бўлади. Жамиятнинг тарихий тараққиёти даражаси, кўлами, шунингдек, муайян ижтимоий муҳитда мавжуд бўлган жамият ва фаолият кўрсатаётган инсонларга баҳо берадиган нарса ахлоқдир. Жамият аъзоларига баҳо берадиган ахлоқ нисбий хусусиятга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади ва ўзгариб боради. Ахлоқ фақат жамият аъзоларига баҳо берадиган ижтимоий ҳодисагина эмас, балки у ижтимоий ҳаётнинг бир босқичидан иккинчисининг фарқи, кўлами, даражаси, шунингдек, муайян жамиятдаги синфлар, ижтимоий гуруҳлар ахлоқи, ниҳоят ахлоқий мероснинг ворислик хусусияти масалаларини ўзида мужассам этади. Бу мужассамлик ижтимоий равақда ўз ифодасини топади.

Ўрта Осиё мутафаккирлари жамият маънавий юксалишига ўзларининг адабий, бадий, фалсафий ва ахлоқий қарашлари билан улкан ҳисса қўшган олиму-фузалолардир. Ҳозиргача республикамизда чоп этилган қатор илмий асарларда улуғ бобокалонларимизнинг меросини илмий-фалсафий таҳлил қилиш асосан Аҳмад ал Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Махтумқули, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муқимий, Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат ва бошқаларнинг фалсафий ва ахлоқий қарашларига доир қарашлари ўрганиб келинган. Аммо дунё фалсафий тафаккурида ўчмас из қолдирган Аҳмад Яссавий, Мир Саййид Кулол, Хожа Баховуддин Нақшбанд ўнлаб буюк алломаларнинг фалсафий-ахлоқий мероси эътибордан четда қолиб келди. Ислом динининг фалсафаси ва шариати, инсониятни комиллика даъват этувчи буюк таълимоти ўрганилмай келинар эди. Тасаввуф фалсафаси, унинг чуқур инсонийлик мазмуни узоқ вақт илмий таҳлилга муҳтож бўлиб келди ва бугунги кунда ҳам шундай тадқиқотларга эҳтиёж катта.

Мустақиллик шарофати билан бу соҳани ҳам атрофлича илмий таҳлил қилишга кенг имконият яратилди. Ахлоқий мероснинг муҳим хусусиятларини илмий-фалсафий таҳлил қилиш йўлга қўйилди.

Илмий таҳлил қилиш жараёнида ахлоқий меросни ўзига хос учта кўринишга эга эканлигига эътибор қаратиш муҳимдир.

Булар: кишиларнинг кундалик амалий турмуши билан боғлиқ бўлган, ижтимоий ҳаёт тарзи асосида келиб чиққан талабларни ифодаловчи ахлоқий қарашлар; ислом дини вужудга келиши билан унинг қоида-қонунлари билан узвий боғлиқ бўлган диний ахлоқ ва ниҳоят, ислом дини бағрида вужудга келган иймон-этикод, ҳалоллик, сабр каби қатор инсонга хос бўлган ахлоқий ғояларни, тушунчаларни фалсафий таҳлил қилишга қаратилган тасаввуф таълимотидир.

Ўрта Осиё мутасаввифлари ахлоқий қарашларининг муҳим хусусиятлари ҳақида фикр юритганимизда, асосан, тасаввуф таълимотидаги ахлоқ, ахлоқий меросга муносабат ва тасаввуф таълимотининг йирик асосчилари ахлоқий меросининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат эканлигини, унинг туб моҳиятини жонли мисоллар асосида кўрсатиб беришга ҳаракат қилинди. Асосан, тарихий ахлоқий меросни фалсафий тафаккур орқали таҳлил қилишга жиддий эътибор берилди.

Республика Президенти И.А.Каримов ўз асарларида илгари сурган ахлоқий мерос ва баркамол инсонни тарбиялаш муаммоси ҳақидаги ғояларининг илмий-фалсафий, назарий, амалий тадқиқот сабоқлари шунга олиб келадикки, маданий-маърифий юксаклик ижтимоий-фалсафий тараққиёт, иймон-этикоднинг бутлиги, миллий ахлоқ-одоб қоидаларига тўла риоя қилиш, илм маърифатли бўлиш, инсонпарварлик, халқпарварлик, миллий қадриятларга муҳаббат, жасурлик, покланиш, ислом динига эътиқодлилик, мустақилликни доимо ҳимоя қилиш ҳозирги вақтдаги долзарб муаммолардан бири сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқдир. Шу ўринда илм-фан соҳасида меҳнат қилаётган олим мутахассисларга мурожаат қилмоқчиман: Сизлар миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи у

халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, ғурурини уйғотсин. Биз юртимизни янги босқичга, янги юксак маррага олиб чиқмоқчи эканмиз, бунда бизга ёруғ ғоя керак. Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳақиқий тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас, – дейди. Фалсафа тарихини таркибий қисми бўлган ахлоқий меросимизни ўрганиш, унинг мазмун-моҳиятини илмий таҳлил қилиш ана шу вазифани бажаришга хизмат қилиши шуҳбасиз.

Ахлоқий меросни тадқиқ этиш ва уни халқимиз онги ва қалбига сингдириш кенг қамровли ва мураккаб жараёндир. Шундан келиб чиқиб, ахлоқий меросни тадқиқ этишнинг ўзига хос йўл-йўриқлари, йўналишлари, хилма-хил кўринишда эканлигини эътиборга олиб, уларнинг инсон ахлоқий тарбиясидаги муҳим аҳамияти ҳақида ўз қарашларимизни билдирдик. Бунда ахлоқий меросни тадқиқ этишнинг инсон тарбияси учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини атрофлича таҳлил қилиш учун Президент асарларида баён этилган назарий фикрларга амал қилинди. Президент ўзининг қатор асарларида, сўзлаган нутқларида ўтмиш аждодларимиз томонидан бизга мерос бўлиб қолган маданий-маърифий ахлоқий меросимизни асраб-авайлаш, мустақил республикамиз фуқаролари ахлоқий тарбияси учун бўлган аҳамиятини тўғри тушуниб, уни кундалик ҳаётга тадбиқ этиш муҳим муаммолардан бири эканлигини уқтириб келади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ўсиб келаётган ёш авлод онги, миллий ғурури ошган сари уларнинг ўз тарихи, маънавий-ахлоқий қадрияти, урф-одати, удумлари, маросимларига бўлган ихлосмандлиги ошиб бормоқда. Шу муносабат билан ушбу муаммони тадқиқ қилган Б.Очилованинг “кишиларни, айниқса, ёшларни машхур аждодларимизнинг меросига ихлосмандлик руҳида тарбиялашга, уларни неча минг йиллик тарих, бетакрор маданият ва қадриятларга эга эканимизни хис этиб яшашга ўргатиш”¹⁵ зурурлиги тўғрисидаги фикри айтиш муддаодир. Ахлоқий меросни ўрганиш ва уни ёшлар

¹⁵ Очилова Б. Шахс маънавий камолотида ихлосмандлик ва ибрат бирлиги. –Т.: Ўзбекистон. 2004. Б.140.

онгига сингдириш борасида кейинги йилларда самарали ишлар амалга оширилди.

Хусусан, салафларнинг ахлоққа оид асарлари чоп қилинди, форс, араб, турк тилидаги қўлёзма ва тошбосма асарлар ўзбек тилига таржима қилинди, кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилди, бир қатор номзодлик ва докторлик ишлари химоя қилинди. Булардан ташқари, мактаб, коллеж ва олий ўқув юртларида аجدодларимизнинг фалсафий ва ахлоқий мероси, педагогик қарашлари ўқув дастурларига киритилган. Буларнинг ҳаммаси баркамол авлодни етук инсонлар қилиб тарбиялашда, ўтмиш мутафаккирларининг юксак ахлоқий фазилатлар, умуминсоний қадриятлар ҳамда инсонпарварлик тўғрисидаги қарашлари, урф-одат ва удумлар, маросимлар, ёшлар маънавияти, турмуш тарзи, ҳуқ-одоби ва дунёқарашини шакллантириш, кенгайтириш ва чуқурлаштиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, қилинаётган бу тадбирлар хали етарли эмас, чунки ёшлар орасида ота-она, қарияларни ҳурмат қилмайдиган, фирибгарлик, ёлғончилик, ўғирлик, зўравонлик ва бошқа жамиятга хилоф ишлар билан шуғулланаётганлар топилади. Мана шундай шароитда ёшлар орасида таълим-тарбия ишларини кучайтириш, ташвиқот ва тарғибот ишлари усулларида фойдаланиш, улар онгига турли воситалар билан таъсир қилиш самара бериши мумкин. Ёшларда аجدодларимизнинг ахлоқий меросига, панд-насиҳатларига муҳаббат уйғотиш, ватанпарварлик ҳамда одамийлик хиссини кучайтириш таълим-тарбиянинг муҳим вазифасига айланмоғи лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т-1. –Т.: Ўзбекистон, 1996. -364 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т-2.-Т.: Ўзбекистон, 1996. -380 б.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т-3.-Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -349 б.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. 5-т.-Т.: Ўзбекистон, 1997. -384 б.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6.-Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7.– Т.: Ўзбекистон, 1999. – 410 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8 –Т.: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9.-Т.: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун қурашиш керак. Т.10. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т-11.–Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
12. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Маънавият. 2008. 173 б.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. 12-Т. – Т.: Ўзбекистон, 2004.
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-Т. – Т.: Ўзбекистон, 2005. 448-б
15. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 77 б.
16. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон, 1992. 62- б.

17. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
18. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонуни. – Т.: Адолат, 1998.
19. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.-Т.: Адолат, 1996
20. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”.- Т.:1998.
21. Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори. 1992 йил 3 ноябрь.
22. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини байрам қилиш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1994 йил 29 декабрь.
23. Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллик юбилейи тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1997 йил 27 ноябрь.
24. “Алпомиш” достонини байрам қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1998 йил 23 сентябрь.
25. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини байрам қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1998 йил 24 сентябрь.
26. Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллик юбилейини ўтказиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2001 йил 2 февраль.
27. Абдуҳолик Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2002 йил 4 декабрь.
28. Қарши шаҳрининг 2700 йиллик юбилейига тайёргарлик кўриш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2004 йил 29 сентябрь.

29.Хоразм Маъмун академиясининг1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 2004 йил 9 ноябрь.

30.Марғилон шаҳрининг 2000 йиллигини байрам қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 2005 йил 9 ноябрь. № ПП-220.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
АХЛОҚИЙ МЕРОС ВА ИЖТИМОИЙ РАВНАҚ ДИАЛЕКТИКАСИ.....	11
ХУЛОСА.....	30
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	37
МУНДАРИЖА.....	40

